

Over Houellebecq

Roel Meijvis

“Elke samenleving heeft haar zwakke punten, haar wonden. Leg uw vinger op de wond en druk goed hard. Spit onderwerpen uit waarover niemand wil horen. De achterkant van de façade. Hamer op ziekte, lelijkheid, verval. Spreek over de dood, over de vergetelheid. Over afgunst, onverschilligheid, frustratie, liefdeloosheid. Wees abject, dan bent u waarachtig.”¹

Dit citaat komt uit *Leven, lijden, schrijven – methode*, een essay uit 1991 van Michel Thomas, beter bekend als Michel Houellebecq. Dit essay schommelt tussen een euforisch Manifest der Letteren en een niet geheel belangeloze poging om zichzelf in leven te houden. En let wel: het is belangrijk om te blijven leven, want: “Een dode dichter schrijft niet meer.”² Het moge duidelijk zijn waarvoor Houellebecq het primaat ligt.

Hoewel we, denk ik, terughoudend moeten zijn in het doen alsof schrijvers zelf weten wat ze aan het doen zijn – of zoals Lacan het verwoordt wanneer hij naar Rimbaud verwijst: ook al zijn dichters in staat sommige dingen als eerste te zeggen, ze hebben geen idee wat ze zeggen³ –, kunnen we het citaat waarmee ik ben begonnen zien als een formulering van het project van Houellebecq. In zijn romans drukt Houellebecq op de open wonden, spreekt hij over onderwerpen waarover niemand wil horen: over de achterkant van de façade, onverschilligheid, frustratie en liefdeloosheid; is hij abject en waarachtig.

Op de Nederlandse Wikipediapagina over de schrijver is de volgende zin te lezen: “Niet alleen diverse linkse groeperingen en feministen hebben zijn werk met verontwaardiging ontvangen, ook vanuit het bedrijfsleven, zoals bijvoorbeeld uit de reisbranche, is aan zijn werk aanstoot genomen.”⁴ Deze zin – die overigens een perfecte inleiding tot het werk van Houellebecq verschaft – is veelzeggend. Google op Houellebecq en het gaat vooral over de controverse rond zijn werk en vooral ook rond zijn persoon. Uiteraard is het hem daar ook om te doen. De ‘methode’ van het citaat waarmee ik ben begonnen geldt ook voor zijn publieke optredens, waarin hij op Andy Warhol-achtige wijze zijn eigen ‘kunstwerk’ is of voortzet. Maar deze morele verontwaardiging en afwijzing is enkel een bevestiging van waar hij mee bezig

is en het is jammer als zijn werk daarmee afgedaan zou worden.

Dit gebeurt niet alleen door reisbranche managers, ook literatuurcritici en columnisten schuiven hem aan de kant door hem simpelweg een etiket op te plakken. Bijvoorbeeld door te zeggen dat zijn ironie nu rechtse ernst is geworden, in lijn met westerse anti-establishmentbewegingen als de Duitse AfD, het Nederlandse FvD of het Spaanse Vox, zoals Van Middelaar in het NRC schreef naar aanleiding van de verschijning van Houellebecqs meest recente roman.⁵ In dit stuk verwijst Van Middelaar ook naar een criticus in *Die Zeit*, die vindt dat het tijd is “om Houellebecq – in één adem genoemd met ‘foute schrijvers’ Louis-Ferdinand Céline of Ernst Jünger – te behandelen als nieuwrechts ideoloog.”⁶

Nogmaals: Houellebecq zelf geeft daar inderdaad aanleiding toe en niet alleen in zijn romans, maar vooral ook in zijn media optredens, wanneer hij bijvoorbeeld Donald Trump de beste president ooit noemt. Maar voor de relevantie – of de filosofische relevantie, waar het ons hier vanavond toch om te doen is – is het naar mijn idee het meest waardevol om Houellebecq als schrijver te beoordelen en daarmee bedoel ik: als tekst. En een tekst is niet links of rechts, althans: daar is nog niets mee gezegd. Of Houellebecq ‘zelf’ sympathiseert met de zojuist genoemde westerse anti-establishmentbewegingen, is daarom – in ieder geval wanneer we de filosofische relevantie van de tekst willen onderzoeken – niet van belang. Houellebecq is een schrijver.

Dat Houellebecq een schrijver is, betekent dat hij, volgens zijn tekst over H.P. Lovecraft, eveneens uit 1991, een rotvak heeft:

Roel Meijvis studeerde filosofie aan de Universiteit van Tilburg, waar hij afstudeerde op het werk van Albert Camus. Momenteel doet hij een master Filosofie aan de Universiteit van Amsterdam (Art, Culture and Critique). Daarnaast is hij werkzaam als schrijver van essays en toneelteksten, als theatermaker en geeft hij (filosofische) lezingen.

“Vrijwel iedere romancier beeldt zich in dat het zijn plicht is om een uitputtend beeld van het leven te geven. Het is zijn missie om een nieuw licht te werpen, maar met betrekking tot de feiten zelf heeft hij geen enkele keus. Seks, geld, godsdienst, techniek, ideologieën, verdeling van rijkdommen... een goede romancier mag niets veronachtzamen. En dat alles moet een plaats krijgen in een *min of meer coherente* wereldbeschouwing. Uiteraard is die taak menselijkerwijs bijna onmogelijk, en het resultaat bijna altijd teleurstellend. Een rotvak.”⁷

Wat houdt dat rotvak volgens dit citaat dus in? Dat de schrijver, de romancier, zich op een bepaalde manier verhoudt tot het leven en dat hij alle facetten van dat leven in ogenschouw dient te nemen in zijn *min of meer coherente* wereldbeschouwing. Een goede roman, zo volgt daar dus uit, is een roman met zo’n, van al deze thema’s voorziene, wereldbeschouwing. Hierin, zo zou ik willen beweren, ligt dan ook de relevantie van een filosofische benadering van de literatuur überhaupt: in het expliciet maken van een impliciet aanwezige metafysica, maatschappijkritiek of impliciet subjectsbegrip.

De romans van Houellebecq lenen zich hier uitstekend voor. Stuk voor stuk zijn zij een andere benadering van een zo goed als zelfde punt; van een wereldbeschouwing; een wereldbeschouwing die via de in dit citaat genoemde thema’s – seks, geld, godsdienst, techniek, ideologieën en verdeling van rijkdommen – wordt uitgewerkt. De vragen die we ons dus kunnen stellen bij het lezen van Houellebecq zijn: wat is die wereldbeschouwing? Welk mensbeeld hoort daarbij? Hoe verhoudt zich die tot elk van deze genoemde thema’s? Is dit een analyse of een normatief project? Welke kritiek komt hierin naar voren? En wat staat er daarin op het spel? Op deze plek zou ik graag een aanzet willen geven tot het ontwikkelen van zo’n lezing, zonder daarbij al deze vragen en thema’s te kunnen behandelen. Ik beperk mij daarom tot een, volgens mij, kernpunt van zijn wereldbeschouwing en hoe dit verspreid over meerdere romans op verschillende manieren wordt uitgewerkt.

Dat kernpunt is eigenlijk al aanwezig in die zojuist genoemde vroege tekst over H.P. Lovecraft, waarover Houellebecq in de inleiding van een heruitgave schreef dat hij dat essay als een ‘soort van eerste roman’ beschouwt.⁸ In die tekst lezen we:

“Het liberale kapitalisme heeft het denken in zijn greep genomen; tegelijkertijd hebben ook het mer-

cantilisme, de reclame, de absurde, schaapachtige cultus van het economische rendement en de alles-overheersende, tomeloze zucht naar materiele rijkdom zich doen gelden. Erger nog, het liberalisme heeft zich uitgebreid van het economische naar het seksuele vlak. Alle sentimentele fabeltjes zijn aan diggelen geslagen. Zuiverheid, kuisheid, trouw en fatsoen zijn lachwekkende schandvlekken geworden. De waarde van een menselijk wezen wordt tegenwoordig afgemeten aan zijn economische rendement en zijn erotische potentie.”⁹

Hier zit eigenlijk alles al in wat terugkomt in zijn hier op volgende romans. Het liberale kapitalisme, de wetten van de markt, hebben zich verspreid over het gehele domein van het menselijk bestaan. Houellebecq, duidelijk een schrijver van na ‘de dood van God’, wil ons laten zien – althans, zo is hij te lezen – wat het inhoudt om het liberale kapitalisme, hier begrepen als ideologie, als wereldbeschouwing, tot *hoogste betekenaar* te maken. Geen God, geen Grote Verhalen, geen, kortom, ‘sentimentele fabeltjes’ maar de niets of niemand ontziende junglewetten van de markt, die tot in het meest intieme van de mens, de seksualiteit, zijn doorgedrongen. Dit vormt de kern van zijn wereldbeschouwing: de wereld als markt en strijd. En laat dat nou net de Nederlandse titel zijn van zijn in 1994 verschenen debuutroman.

In *De wereld als markt en strijd* lezen we het verhaal van een eenzame depressieve IT’er. Vanuit onze zojuist geformuleerde ingang in het werk van Houellebecq kan dit boek, denk ik, het best worden gelezen als een inzicht in de eenzame leegte van een wereld die als markt en strijd wordt gedacht, van een wereld na ‘De dood van God’ – wat overigens een thema is, deze verlatenheid, dat, meen ik, wordt gesymboliseerd in het ontelbare aantal vaders en moeders dat doorheen het oeuvre is komen te overlijden of vertrokken is. “We willen voortdurend avontuur en erotiek, want we willen voortdurend horen dat het leven heerlijk en opwindend is”, zo verzekert een gespreksgenoot van de hoofdpersoon, een priester, hem, “en dat komt natuurlijk doordat we daar een beetje aan twijfelen.”¹⁰

Om tot de achterkant van de façade te komen, wat in het citaat waarmee ik ben begonnen werd genoemd als datgene waar de dichter zich op moet richten, moet je je allereerst op die façade richten. Psychoanalytisch geformuleerd: wat wordt er verborgen in het tonen? Het voorgaande citaat is in die zin kenmerkend voor wat Houellebecq doet: via het ‘gepraat van het men’ tonen

wat daar eigenlijk achter zit. Hoe harder de reclames, de reisbrochures, schreeuwen over geluk en vrijheid; hoe eenzaam en ongelukkig de pijn is die daar eigenlijk mee verdrongen smeekt te worden.

Houellebecq toont in zijn romans de façade door het tonen van 'het men'. Daarin bevindt zich diens relevantie. En met 'het men' doel ik hier inderdaad op het men van Heidegger uit *Zijn en tijd*:

“We genieten en amuseren ons zoals *men* geniet; we lezen, zien en oordelen over literatuur en kunst zoals *men* ziet en oordeelt; maar we trekken ons ook terug uit de 'grote massa' zoals *men* zich terugtrekt; we vinden 'aanstootgevend' wat *men* aanstootgevend vindt. Het men, dat onbepaald is en waar allen toe behoren, zij het niet als optelsom, dicteert de zijnswijze van de alledaagsheid.”¹¹

Ook dit citaat – zij het van Heidegger – lijkt mij een samenvatting van het werk van Houellebecq. Het werk van Houellebecq toont hoe men spreekt en denkt; waar men aanstoot aanneemt en hoe men zich terugtrekt van de massa – denk hierbij aan de grote rol die ook het masatoerisme speelt in zijn werk. Het toont de zijnswijze van de alledaagsheid.

Een voorbeeld van dit denken van het men is waarmee het zojuist genoemde *De wereld als markt en strijd* opent: de hoofdpersoon is zijn auto kwijt. Zeggen dat deze gestolen is, levert hem medeleven en begrip van het men. Zeggen dat hij hem simpelweg kwijt is geraakt, dat hij niet meer weet waar hij staat, komt er praktisch op neer dat je jezelf buiten de maatschappij, buiten het men, plaatst. “Heel onverstandig”, zo zegt de ik-persoon, “over dat soort onderwerpen hoor je (lees: hoort men) geen grappen te maken.”¹² Het is de allesbepalende dictatuur van het men: pas je aan, aan die abstracte entiteit van het men; anders plaats je jezelf buiten de maatschappij – waar meteen ook Houellebecqs fascinatie uit blijkt voor mensen die buiten die maatschappij staan: de geesteszieken en gestoorden.

Zijn ik-persoon personages hebben namelijk altijd iets van de vreemdeling, van een buitenpositie. Zij staan altijd dicht genoeg bij het 'men' om de regels van het spel te kennen, bijvoorbeeld de IT'er uit de hier genoemde roman, maar altijd dusdanig op een afstand om zich er vervreemd van te voelen; hebben altijd een cynische houding ten aanzien van dat men. De meeste van zijn personages eindigen uiteindelijk ook bij een psycholoog

of in een kliniek. Echter, de vraag die hier gesteld kan worden, is of dit niet voor iedereen zo geldt. Is het niet voor iedereen zo dat het lijkt alsof de anderen altijd wél weten wat ze aan het doen zijn; wat des te meer laat zien hoe vreemd of absurd die dictatuur van het men is waar we ons allemaal toch aan onderworpen voelen. Het 'men' zo zegt Heidegger ten slotte al, is niemand.¹³

De vraag die overblijft aan het eind van Houellebecqs eerste roman, die overigens door de ik-persoon wordt gesteld in gesprek met zijn psycholoog, is de vraag waar Houellebecq zich in zijn daaropvolgende romans mee zal blijven bezighouden:

“Ik begrijp gewoon niet hoe de mensen erin slagen te leven. Ik heb het gevoel dat iedereen ongelukkig zou moeten zijn; we leven in zo'n eenvoudige wereld, snapt u. Er is een systeem dat uitgaat van overheersing, geld en angst – een nogal mannelijk systeem, laten we het Mars noemen; en er is een vrouwelijk systeem dat uitgaat van verleiding en seks, laten we dat Venus noemen. En dat is het dan. Is het echt zo dat je kunt leven als je denkt dat er niets anders is?”¹⁴

Kortom: heeft een samenleving genoeg aan deze twee pijlers? En afgezien van de samenleving: is het ook genoeg voor een menselijk bestaan?

Gesteld dat *De wereld als markt en strijd* een wereldbeschouwing toont, de hier genoemde, dan is de daaropvolgende roman *Elementaire deeltjes* te lezen als een analyse van een totstandkoming van deze wereld: hoe het zo ver gekomen is. De roman opent met een terugblik vanuit de toekomst op deze tijd van de wereld als markt:

“Dit boek is vóór alles de geschiedenis van een mens, die het grootste gedeelte van zijn leven in West-Europa leefde gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw. Hoewel hij over het algemeen alleen was, had hij van tijd tot tijd contact met andere mensen. Hij leefde in ongelukkige, roerige tijden. Het land dat hem had voortgebracht kwam langzaam maar zeker terecht in de economische zone van de middelarme landen; niet zelden dreigde er armoede voor de mensen van zijn generatie, die hun leven bovendien doorbrachten in eenzaamheid en verbittering. Gevoelens van liefde, genegenheid en menselijke verbondenheid bestonden nauwelijks meer; in hun onderlinge relaties gaven zijn tijdgenoten meestal blijk van onverschilligheid, of zelfs van wreedheid.”¹⁵

In deze roman wordt de aandacht gericht op de totstandkoming van die wereld als markt. De 'schuld' hiervan lijkt Houellebecq te leggen bij de Mei '68-beweging; bij de roep om (seksuele) vrijheid, de afbraak van het gezin en van de sociale structuur die dat veronderstelde:

“Zoals het mooie Franse woord *ménage* aangeeft, waarin behalve 'huishouden' en 'gezin' ook 'zuinigheid' meeklinkt, vertegenwoordigen het echtpaar en de huiselijke kring het laatste eilandje van primitief collectivisme binnen de liberale samenleving. De seksuele bevrijding leidde tot de vernietiging van die tussengemeenschappen, de laatste buffers tussen het individu en de markt. Dat vernietigingsproces gaat nog altijd onverminderd voort.”¹⁶

Uit een citaat als dit, en de manier van denken die dit soort uitspraken veronderstelt, blijkt waarom het niet

zo gek is dat Houellebecq in verband wordt gebracht met rechts-populistische, conservatieve of identitaire bewegingen. Maar zoals ik aan het begin al heb gezegd, is het niet voldoende om het slechts bij zo'n associatie te laten. Bovendien: al zou zo'n gedachtegoed inderdaad worden gepropagandeerd door deze teksten, dan is dat – gezien de toenemende populariteit van de zojuist genoemde bewegingen – reden te meer om deze teksten te bestuderen.

Zelf denk ik niet dat het per se gaat om een pleidooi voor het patriarchale stelsel, maar veeleer voor een pleidooi voor om het even welk alternatief stelsel überhaupt: dat het vooral een aanklacht is tegen het liberale kapitalisme als sociale structuur. De kritiek op de Mei 68'-bewegingen en filosofen als Sartre die voorop in de strijd stonden bij het afbreken van de Heilige Huisjes, is, denk ik, vooral dat het vooral tot destructie heeft geleid en niet tot een adequaat alternatief. Zij hebben dus vooral

XXX

Fotograaf: Martin de Haan

de weg vrij gemaakt voor de markt om haar wetten te exploiteren tot ver voorbij de grenzen van leefbare menselijkheid; wat heeft geleid tot precies die wereld waar Houellebecq nu juist de pijn van laat zien in zijn romans.

Zoals eerder beweerd zijn alle romans van Houellebecq te lezen als een andere benadering van dezelfde problematiek. *Platform* vanuit het toerisme, het *Brave new World*-achtige, *Mogelijkheid van een eiland* vanuit religie en transhumanisme en *De kaart en het gebied* vanuit de kunst. Twee romans die ik nog kort afzonderlijk wil bespreken, zijn de twee meest recent verschenen romans: *Onderworpen* en *Serotonine*.

Onderworpen verscheen in januari 2015. In deze roman, dit keer niet vanuit de kunst of het bedrijfsleven maar vanuit de academische wereld, wordt het beeld geschetst van de dagen voor en na de verkiezing van de eerste moslimpresident van Frankrijk en hoe het leven verandert nadat de moslimbroederschap het voor het zeggen krijgt in het Frankrijk van 2022. Het is in die zin de roman die gezien de voorheen geschetste ontwikkeling van de onoverkoombare leegte van na De dood van God onvermijdelijk was: God is dood, lang leve Allah.

Dit boek had, gezien deze opzet, makkelijk een afgezaagde dystopische roman kunnen worden, maar naar mijn idee is de manier waarop dit gebeurt in de roman dusdanig interessant en veelbetekenend voor het overkoepelende verhaal van de romans van Houellebecq, dat dit niet gebeurt. Want op basis waarvan lijkt het allemaal toch niet zo erg, en lijkt deze cultuuromslag toch te worden geaccepteerd? Precies: de werkeloosheid gaat omlaag, de salarissen gaan omhoog en er is weer een groot optimisme in de economie. Op basis van onze huidige westerse 'waarden' zijn we dus in staat om deze nieuwe levensvorm te omarmen. Dat daarbij de vrouw wordt gereduceerd tot slaaf in de keuken en in bed, minderjarig of niet, is in eerste instantie misschien niet wenselijk, maar ja: we zien wat voor positief effect het heeft op de economie.

En dit is precies het opportunisme van het liberale kapitalisme dat Houellebecq probeert te laten zien. Hierbij is het niet zozeer relevant om dit boek te lezen als waarschuwing voor een soortgelijke gebeurtenis, maar eerder als een manier om bepaalde vragen op te roepen, als gedachte-experiment. Waarom dit wel of niet verwerpelijk zou zijn en zo ja: op basis waarvan dan, als niet op basis van economische gronden. Het stelt, opnieuw, de vraag naar wat die westerse waarden dan zijn. Wat onze

'identiteit' is: hoe we ons verhouden tot onszelf en tot de ander. In het daaropvolgende boek is dat laatste een belangrijk thema.

Serotonine is een beetje een vreemde eend in de bijt. Op eerste gezicht lijkt het een typische Houellebecq roman, voorzien van alle tot nu toe genoemde elementen en thema's inclusief depressieve ik-persoon. Een fragment:

"Ik zag in zijn ogen op dat moment iets van angst flikkeren. Aan depressievelingen die zich wilden afzonderen, een paar maanden in de bossen wilden doorbrengen om 'de balans op te maken', was waarschijnlijk geen gebrek; maar mensen die er zonder blikken of blozen bij neerleggen om voor onbepaalde tijd geen internet te hebben, moeten er wel heel slecht aan toe zijn, las ik zijn bange blik."¹⁷

Niets aan de hand dus, zo lijkt. Vernietigende maatschappijanalyses, ironische en cynische passages over alles en iedereen en de koude kille eenzaamheid van een individu dat buiten de maatschappij valt en, wederom, zijn ouders in de loop van de roman verliest. Maar gaandeweg het boek word je als lezer overvallen door een bepaald soort angst; een ongemakkelijk gevoel dat steeds heviger wordt naarmate het duidelijker wordt waar de roman eigenlijk over gaat: over de liefde – Houellebecq toch. Je zou hem in sommige passages haast bijna op pathetiek betrappen, ware het niet dat je je bij Houellebecq constant blijft afvragen of hij ironisch is of niet.

Maar toch: in de oprechte lezing ervan lijkt het meeste pijn te zitten. Als alles wat ons rest in het verlaten, absurde universum van na de 'Dood van God' de liefde voor de ander zou zijn – de liefde die in alle genoemde romans als de gelukkigste momenten uit het leven van de personages zijn; en in deze roman ook vooral, als de mislukking ervan, als bron van al het ongeluk – dan is het des te pijnlijker dat 'de wereld als markt' daartoe alle mogelijkheid kapot heeft gemaakt. "Het maatschappelijk leven", zo stelt de ik-persoon hier, "is een liefdesvernietiger."¹⁸ In die zin is het niet gek dat Houellebecq een liefdesroman heeft geschreven en volledig te begrijpen vanuit zijn voorgaande romans.

In deze lezing heb ik geprobeerd een aanzet te geven tot een bepaalde interpretatie van de romans van Houellebecq, gericht op de *min of meer coherente* wereldbeschouwing die aan deze romans ten grondslag ligt. In deze romans zit een ontwikkeling, maar deze beweegt

zich wel rondom hetzelfde idee, ware het niet dat met het verstrijken van de tijd het geschetste beeld steeds zwartgalliger wordt. Lezen we in zijn eerste roman nog – na een analyse over het steeds onmogelijker worden van menselijke relaties – “Dat belooft veel goeds voor het derde millennium”.¹⁹ Twintig jaar later lezen we in *Serotonine* dat het derde millennium voor het voorheen joods-christelijk genoemde Westen “misschien wel één millennium te veel is, op dezelfde manier als er bij bok-sers van het ‘ene gevecht te veel’ wordt gesproken.”²⁰

Door de rijkheid aan ideeën en de constante aanwezigheid van ironie is Houellebecq op vele manieren te lezen, te interpreteren en ook te verguizen – zoals ik al aangaf. Zijn teksten bieden daar inderdaad aanleiding toe, maar ik denk persoonlijk, dat we er het meest aan hebben om, allereerst, zijn teksten te lezen en ten tweede om de teksten te bevragen: niet naar wat er al dan niet wordt gepropagandeerd; maar wat er staat en wat dat zegt. Houellebecq is een maatschappijkritiek: een door een dichter, en misschien ook wel een vóór dichters, die, volgens het latere essay *In aanwezigheid van Schopenhauer* “dezelfde onbedorven opmerkingsgave hebben als kinderen en waanzinnigen.”²¹

Om mijn verhaal rond te maken wil ik graag terug naar de eerste tekst die ik aanhaalde. In *Leven, lijden, schrijven – methode* schrijft Houellebecq de volgende prachtige boodschap aan ‘de dichter’, waarvan ik al zei dat hij dat vooral ook aan de dichter die hij zelf is schrijft. Een boodschap die ik jullie dus graag wil meegeven om in je achterhoofd te houden bij het lezen van Houellebecq:

“De samenleving waarin u leeft, heeft als doel u te vernietigen. U hebt met haar hetzelfde voor. Het wapen dat zij zal gebruiken heet onverschilligheid. U kunt zich niet dezelfde houding permitteren. Dichters, in de aanval!”²²

Noten

1. Michel Houellebecq, *Leven, lijden, schrijven – Methode* in: *De koude revolutie*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2014), 127.

2. *Leven, lijden, schrijven – Methode*, 122.
 3. Jacques Lacan, *The seminar of Jacques Lacan, from Book II The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954-1955*, vert. Sylvana Tomaselli (New York: W. W. Norton & Company, 1991), 7.
 4. Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Michel_Houellebecq
 5. Zie: <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/02/01/bij-houellebecq-is-de-ironie-nu-rechtse-ernst-a3652522>
 6. Idem.
 7. Michel Houellebecq, *H.P. Lovecraft; tegen de wereld, tegen het leven in: De koude revolutie*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2014), 50.
 8. Martin de Haan, *Aan de rand van de wereld: Michel Houellebecq* (Amsterdam: De Arbeidspers, 2015), 11.
 9. Michel Houellebecq, *H.P. Lovecraft; tegen de wereld, tegen het leven in: De koude revolutie*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2014), 103.
 10. Michel Houellebecq, *De wereld als markt en strijd*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2006 [1994]), 36.
 11. Martin Heidegger, *Zijn en Tijd*, vert. Mark Wildschut (Nijmegen: Sun, 2013 [1927]), 170.
 12. *De wereld als markt en strijd*, 13.
 13. *Zijn en tijd*, 171.
 14. *De wereld als markt en strijd*, 156.
 15. Michel Houellebecq, *Elementaire deeltjes*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2013 [1998]), 9.
 16. *Elementaire deeltjes*, 124.
 17. Michel Houellebecq, *Serotonine*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2019), 238.
 18. *Serotonine*, 149.
 19. *De wereld als markt en strijd*, 20.
 20. *Serotonine*, 87.
 21. Michel Houellebecq, *In aanwezigheid van Schopenhauer*, vert. Martin de Haan (Amsterdam: De Arbeidspers, 2018 [2016]), 48.
 22. *Leven, lijden, schrijven – methode*, 127.